

Mennyi az Ön havi nettó jövedelme?

Anyagi helyzetre vonatkozó kérdések érvényessége és a válaszmegtagadás problémája rugalmas kérdőívezés alapján¹

Bodor-Eranus Eliza Hajnalka – Letenyei László
Pápay Boróka

llet@uni-corvinus.hu, eliza.eranus@gmail.com, papay.boroka@tk.mta.hu

Beérkezés: 2015. 03. 15.

Átdolgozott változat beérkezése: 2018. 01. 24.

Elfogadás: 2018. 04. 16.

Összefoglaló: A havi jövedelem kényes kérdés. A TÁRKI és a Budapesti Corvinus Egyetem BESPO-projektje többek között arra kereste a választ, hogy növelhető-e a fizetéssel kapcsolatos kérdésekre adott válaszok száma, illetve érvényessége kérdőíves adatfelvétel esetében. Azt tapasztaltuk, hogy a rugalmas kérdőív-technika (amely antropológiai terepmunka-technikai elemeket felhasználva, nem standard módon kérdez) a természetesebb kommunikáció révén mind a fizetéssel kapcsolatos válaszok érvényességére, mind pedig a válaszadási hajlandóságára pozitív hatással van.

Kulcsszavak: nemválasz, jövedelem, rugalmas kérdőív

Bevezetés

Közismert, hogy a jövedelemre, anyagi helyzetre vonatkozó kérdőíves kérdések esetében magasabb a válaszmegtagadás a többi kérdőíves kérdésekhez képest. Nem véletlen, hogy a kérdőívszerkesztők sokszor, a többi szenzitív kérdéssel együtt, a kérdőív végére helyezik a fizetésre, anyagi helyzetre, hitelállományra vonatkozó kérdéseket. A jövedelemre vonatkozó kérdések érzékenysége mellett azok érvényessége is problémát szokott okozni: a válaszadók nem tudják pl. havi bontásban a jövedelmüket (válalkozók, marginalizálódottak stb.), vagy bizonytalanok abban, hogy a több helyről származó jövedelmeik közül melyeket kellene beleírni a válaszba (Zelizer 1997). A kérdés érzékenységet és bizonytalanságkeltő hatását jelezendő, általában magasabb nem válaszolási aránnyal találkozunk ennél a kérdésnél.

Tanulmányunk a jövedelemkérdések érvényességi és nemválaszolási problémáit egy empirikus kutatás eredményei alapján *rugalmaskérdőív*-módszerrel vizsgálta (Letenyei

¹ A szerzők ezúton mondanak kiemelt köszönetet András Zoltánnak (TÁRKI Adatfelvételi Osztály), aki gondolataival, javaslataival jelentős mértékben járult hozzá a jelen tanulmányban tárgyalt kérdések és a BESPO kutatási program sikeréhez. Köszönettel tartozunk az Adatfelvételi Osztály több dolgozójának, különösen Antal Editnek, illetve az instruktoroknak, különösen Szűcsné Kovács Zitának és a kutatásban részt vevő kérdezőbiztosoknak. A TÁRKI és a Budapesti Corvinus Egyetem „Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus” kutatási projektjéről bővebben: <http://web.uni-corvinus.hu/antropologia/BESPO>.

2004; Letenyei–Nagy 2007). Rugalmas kérdőívezésnek az antropológiai terepmunka-technika egyes elemeivel kiegészített kérdőíves vizsgálati módszert nevezzük, melynek célja elsősorban a nyelvezet és a kérdőíves szituáció megváltoztatása, hogy a kérdőíves kutatás geertzi értelemben terepközeli (*experience-near*) legyen. A BESPO-projekt gyakorlatában ez azt jelentette, hogy a kérdezőbiztos (terepmunkás) kismértékben eltérhetett a TÁRKI OMNIBUSZ kérdőív szövegétől, viszont minden eltérést írásban rögzített. Az is rögzítendő volt, ha a válaszadó magától (azaz a kérdezőbiztos kérése nélkül) fűzött kommentárt, kiegészítő információt egy adott kérdéshez – jelen tanulmányban elsősorban ilyen kommentekre támaszkodunk. A standard szövegtől való eltéréseket adatbázisban rögzítettük, és ezeket az adatokat figyelembe vehettük az elemzés során.²

A tanulmányban a BESPO (Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus) pilot jellegű projekt rugalmas kérdőívezésének a standard kutatáshoz való hozzáadott értékét vizsgáljuk. Azt elemeztük, hogy a különböző rugalmas válaszok hogyan növelik meg az anyagi jellegű kérdések érvényességét a standard módon feltett (felolvasott) kérdésekre adott válaszokhoz képest. A kutatás során a rugalmas kérdőívezés egy nem várt hatással is járt a standard mintához képest: megnőtt a válaszadási arány. A tanulmány második felében ezért azt vizsgáltuk, hogy a rugalmas mintán miért nőhetett meg a válaszadási kedv az anyagi jellegű kérdések tekintetében. A vizsgálat során a válaszadó magatartását a racionális döntésemeléttel magyarázzuk.

Válaszok a nemválaszolás kihívásaira

A nemválaszolás problematikája

A kérdőíves adatfelvételtől elzárkózó egyéneket, vagy tágabban a nemválaszolást (*nonresponse*) sokan már a kilencvenes évek elején a kérdőíves vizsgálatok legnagyobb kihívásának nevezték. EU-s nemzetközi kutatásokban általában a 30%-os címkiesést tartják (egyelőre) elfogadhatónak (Billiet et al. 2007), de ez a cél nem mindig tartható. A nemválaszolás aránya olyan gyors ütemben növekszik, amit nem jeleztek előre adekvát modellek (Brick Williams 2013). A nemválaszolásnak az elmúlt időszakban egyre súlyosabb következményei voltak: csökkent a megrendelők bizalma, és sok esetben valóban torzult a minta, ami nehezíti és drágítja a kutatásdesignt, a végrehajtást és az adatfeldolgozást is (Peytchev 2013).

Mint Hox és munkatársai (2003) áttekintésükben leírják, a nemválaszolás-kutatásokban az első lépcső a kilencvenes években a jelenség felismerése és a trend leírása volt. A nemválaszolás szakirodalmának fő kutatási irányjai között volt az interjúzó hatása (*interviewers' effect*), ezen belül kiemelten a környezeti és beállítódási hatások (*attitude and behavior*; pl. Hox et al. 2002), a társadalmi kapcsolatháló és részvétel kérdései (pl. Groves Couper 1998; Groves–Cialdini Couper 1992; Hox–de Leeuw–

2 További irodalom: www.elasticsurvey.eu. Online rugalmas kérdőívező szoftver: www.tettconsult.eu/QoD.

Vorst 1995), interjúzó és válaszadó interakciói (Campanelli–Sturgis–Purdon 1997), az ösztönzők használata (Singer et al. 2002, 2013). A súlyozási technikák finomítása vezetett a kalibráció kialakulásához (lásd pl. Särndal 2007; Särndal–Lundström 2008). A témában rövid idő alatt jó pár összefoglaló monográfia/tanulmánykötet látott napvilágot (pl. Morton–Williams 1993; Campanelli et al. 1997; Koch–Porst 1998; Groves–Couper 1998; Dillman et al. 2002). A nemválaszolók kihívására több egymástól eltérő válasz, megoldási javaslat született, melyeket mi öt nagyobb csoportba sorolunk: konzervatívok, radikálisok, új utakat keresők, a nemválaszolásra statisztikai módszerekkel válaszolók és végül a nemválaszolók csökkentésére törekvők, akik közé magunkat is soroljuk.

Konzervatívok

Analógiaként használjuk ezt a politikatudományi kifejezést a piackutató és közvélemény-kutató szakma gyakorlatára, amely alapvetően továbbra is úgy tesz, mintha mi sem történt volna: kommunikációjukban (sikeresen) azt hangsúlyozzák, hogy a reprezentatív mintán alapuló kérdőíves vizsgálatoknak egyelőre nincs alternatívája, ez számít a legmegbízhatóbb mérési eszköznek a társadalomtudományokban.

Radikálisok

A radikális álláspont szerint a kérdőíves technika menthetetlen: a válaszadási hajlandóság csökkenése több egymást erősítő tényező által befolyásolt, megállíthatatlan folyamat, és előbb-utóbb ellehetetleníti a kérdőívezést. A jelenlegi válaszmegtagadási szint mellett is csak egyre kifinomultabb súlyozással lehet (ideig-óráig) elemezhető adatbázisokhoz jutni, ami azok megbízhatóságát gyengíti. A radikálisok a kérdőíves technika megújítása helyett annak kiváltására törekednek: big data, kvalitatív módszerek stb.

Új utakat keresők

Egyes kutatók – igazodva a nemzetközi tendenciákhoz – azt hangsúlyozzák, hogy a lefedési hiba alapvetően a személyes megkeresés problémája, ami a piacnak egyébként is egy szűkülő és egyre kevésbé releváns terepe. Az emberek egyre több időt töltenek a virtuális térben, ott kell tehát utolérni őket, nem pedig a lakcímükön. A 2014. szeptember 18-án tartott skóciai népszavazás előrejelzése (3000 fős online adatfelvétel alapján – YouGov) nemzetközi téren is igazolta a rendszeresen karbantartott online válaszadói adatbázisok hasznosságát.

A nemválaszolásra statisztikai módszerekkel válaszolók

A nemválaszolók kezelésére adott statisztikusi válasz a súlyozás (kalibráció) finomítása, az adatpótlás (*imputáció*). E téren a hazai szakirodalom is jelentős eredményeket produkált, a teljesség igénye nélkül utalunk a 2000 szeptemberében Budapesten tartott nemzetközi szemináriumra a „nemválaszolók” problémáiról, vagy a közelmúltban

Pillók Péter (2010) és Szilágyi Roland (2011) doktori értekezésére. Éltető Ödön és Marton Ádám (1995) a nemválaszolás következményeinek csökkentésére kidolgozott modelleket, Havasi Éva több írásában (pl. 1997) több KSH-kutatás nemválaszolását elemzi, többnyire nem módszertani szempontból, hanem megoszlásuk okainak feltárásában. György Erika (2004) becslő modelleket állított fel arra, hogy a címlistákban szereplők milyen valószínűséggel lesznek válaszmegtagadók/válaszadók. Keszthelyi-né Rédei Mária (2006) a lakossági jövedelmek mérése, azaz talán a legkényesebb kérdőíves kérdés kapcsán javasol olyan súlyozási (imputálási) eljárásokat, amelyekkel a nemválaszolások, illetve a részleges nemválaszolások hatása csökkenthető.

A nemválaszolás csökkentésére törekvők

A nemzetközi szakirodalomból Snijkers, Hox, De Leeuw (1999) és Beatty (1995) megfordíthatónak tartják a *nonresponse* negatív tendenciáját. A legtipikusabb módszer a válaszadók ösztönzése. Singer és Ye (2013) az ösztönzőkkel kapcsolatos szakirodalmi áttekintésükben arra jutottak, hogy az anyagi ösztönzők növelik a válaszolási arányt, azonban a túl kevés ilyen irányú kutatás miatt nem tudjuk, hogyan befolyásolja az ösztönzés a válaszok *minőségét*.³ A szerzők kiemelik, hogy a válaszadási arány növelése nem mindig csökkenti a torzítást, mivel lehet, hogy az anyagi ösztönzők azokat a csoportokat szólítják meg, akik egyébként is válaszoltak volna (Singer–Ye 2013). Érdekes módon Rosen és társai (2010) kísérleti módszerrel arra jutottak, hogy a *kérdőbiztosok* anyagi motiválása viszont nem vezet sikeresebb kérdéshez. Jelen tanulmány írói a válaszadási hajlandóság növekedését tapasztalták a rugalmas kérdőívesítés során.

A nemválaszolás szakirodalom elkülöníti a „*unit*” és „*item nonresponse*” fogalmát, azaz a teljes kérdőív kitöltésének a meghíúsulását vagy a kérdőívben belül bizonyos kérdésekre adott válaszok elutasítását. Úgy véljük, hogy a teljes kérdőívek – akárcsak az egyes kérdések – visszautasítása esetén nagy szerepe van a helytelen kérdőbiztosos kommunikációnak. Cikkünk a továbbiakban, a követett vizsgálati módszer miatt, az „*item nonresponse*” jelenséghez szól hozzá.

Rugalmas kérdőív

Korábbi tanulmányunkban (Letenyei–Bodor-Eranus–Nagy 2012) a rugalmas kérdőívesítést úgy írtuk le, mint egy kvantitatív kutatás egyfajta kvalitatív ellenőrzését. A kevert módszerek kiterjedt irodalma számos példát ismer kvantitatív kutatások érvényességének kvalitatív ellenőrzésére; a rugalmas kérdőív abban különleges, hogy a kétféle szemléletű kutatás együtt, a kérdőívtechnikában ötvözve valósul meg, azaz a kvalitatív ellenőrzés (filmes nyelven) valós időben, *real time* zajlik. Elméleti megfontolásunk szerint a kérdőíves szituációt is terepmunkának tekintjük, tehát a terepmunka-módszer-

3 Kevés tanulmány foglalkozott azzal, hogy milyen hatással vannak az anyagi ösztönzők a válaszok minőségére. Ezek többsége nem mutatott ki hatást, igaz, a minőséget jobbra csak az item-nemválaszolással és/vagy a szöveges válaszok hosszával mérték (Singer–Ye 2013: 134).

tanból megismert technikákat alkalmazzuk, és az eredményeket bevonjuk az elemzésbe. Gyakorlatban, a BESPO-projekt során ezt úgy valósítottuk meg, hogy (a TÁRKI kérdőíves gyakorlatához alkalmazkodva) a kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy minden történjen ugyanúgy, mint egy standard kérdőívezés esetén, de menet közben a szűken vett válaszokon kívül minden egyéb információt is jegyezzenek le, mert mi, mint kutatásvezetők, mindent tudni akarunk, ami a terepen elhangzott!

Kérdésként merülhet fel az olvasóban, hogy mire jó egy kvantitatív kutatás *real time* kvalitatív ellenőrzése. A rugalmas kérdőív módszere azt a lehetőséget hordozza magában, hogy a kommentek bevonása révén becslést fogalmazhatunk meg az adott kérdés kapcsán a félreértésekre, és ennek alapján a valós értékre vonatkozóan. A helytelen válaszok becslése természetesen mindig problémás, ugyanakkor még mindig jobb egy becslés, mint ha semmilyen becslés sincs, és azt gondolnánk, hogy a válaszadók jövedelme épp annyi, amennyit bevallanak a kérdőívben. Jelen pilot projekt kereite között azonban ez a lehetőség kiaknázatlan marad: a projekt kis mintaelemszáma nem teszi lehetővé, hogy becslést fogalmazzunk meg a teljes sokaságra vonatkozóan. Jelen tanulmányban ezért óvakodunk olyan kijelentéseket tenni, hogy pl. a megkérdezettek jövedelme önbevallás alapján valamennyi, viszont a kommentek alapján ilyen és ilyen eltéréseket/félreértéseket valószínűsíthetünk, ami alapján becslést teszünk egy realisabb értékre.

A BESPO pilot kutatás adottságai miatt a „terepmunkaadatok bevonása az elemzésbe” nem jelent többet, mint hogy néhány jellemző komment közreadásával megpróbáljuk illusztrálni néhány válaszadó gondolatmenetét, fontosabb dilemmáit. Ez sem kevés: mint a következőkben bemutatjuk, a válaszadók egy része egészen más szempontok mentén gondolkodik bizonyos kérdésekről, mint ahogy a kérdőív tervezői vélelmezték. Például ha a kérdőív havi jövedelemre kérdez rá, a válaszokból egy egyszerű szám helyett a munkáért járó jövedelem versus a szociális juttatások megkülönböztetése rajzolódik ki; vagy a háztartások jövedelmére kérdezzük, és kiderül, hogy a válaszadó bizonyos célokra félretett, pántlikázott pénzeiről beszél nekünk. Anélkül, hogy több meglepetést elárulnánk előre, leszögezhetjük, hogy a válaszadók egy része másra válaszol, mint amit kérdeztek tőle. Kutatói oldalról tekintve kételyek merülhetnek fel a kérdésekre adott válaszok érvényességét illetően. Érvénytelen válaszokat pedig minek gyűjtenénk?

Végül egy félreértést szeretnénk eloszlatni. Egy „kérdőív kvalitatív ellenőrzése” sokaknak a *próbakérdés* jól ismert gyakorlatát juttatja eszébe. Amennyiben próbakérdésként használnánk ezt a fajta lekérdezést, a beérkezett válaszok alapján a kérdőív módosítását javasolhatnánk, például felvethetnénk, hogy a munkabért és az egyéb juttatásokat külön vagy másképp kérdezze a kérdőív. A rugalmas kérdőívezés azonban nem próbakérdés. A kérdések módosítására a BESPO pilot során semmiképp sem volt lehetőség, hiszen az adatfelvételt lebonyolító TÁRKI a maga bevett kérdőíves gyakorlatát követte. A kérdőív módosítása nem is volt célunk.

A rugalmas kérdőív, mint egyfajta válasz a nemválaszolás kihívására

A nemválaszolás (*nonresponse*), illetve a kérdőívben való nemszereplés (*nonparticipation*) a kilencvenes évekre már az USA-ban és Európában egyaránt aggasztó méreteket öltött (Kish 1965, 1987; de Heer 1999; Hox et al. 2003; Peytchev 2013), ami komoly kihívás elé állítja a reprezentatív adatfelvételek tervezőit. A BESPO-projekt keretében azonban arra figyeltünk fel, hogy a rugalmas kérdőívek esetében (*ceteris paribus*) nagyobb volt a válaszadási hajlandóság, mint a standard módon lekérdezett kérdőívekénél. A különbség különösen szembeötlő volt a jövedelemre vonatkozó kérdések item-válaszmegtagadásánál. Mint említettük, a kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy mindent csináljanak úgy, mint ahogy a TÁRKI gyakorlatában a standard omnibuszos kutatás során megszokott. Az egyetlen különbség, hogy jegyezzék le a válaszadó spontán kommentjeit is.

Szerzőtársunk, Pápay Boróka meglátása nyomán a nagyobb válaszadási hajlandóság oka az lehet, hogy a rugalmas kérdőív átalakítja a kommunikációs szituációt. Amikor a válaszadó úgy látja, hogy a kérdezőbiztos az ő bizonytalanságaira is kellő figyelmet fordít (hiszen lejegyzí, akkor nagyobb valószínűséggel ad választ azokra a kérdésekre, amelyeknél egyébként bizonytalan. A jövedelmi kérdések is ilyenek: úgy tűnik, a válaszadók olykor nem azért nem válaszolnak a kérdésekre, mert azok „kényesek”, hanem mert a legjobb szándék mellett sem tudnak egyértelmű választ adni, vagy mert a válasz nincs összhangban az önképükkel.

Kutatási eredményünk párhuzamba állítható Schräpler (2004) kutatásaival, aki a németországi társadalmi-gazdasági panel (SOEP) adatai alapján vizsgálta a kérdőíves kérdések elutasításának és a válaszadási hajlandóságnak a problémáját anyagi vonatkozású kérdések esetén a kutatás 12 hullámában. Az anyagi jellegű kérdéseket az érzékeny kérdések csoportjába sorolta (a válaszadó kockáztatja, hogy beavatkoznak a magánéletébe, hogy az adatairól tudomást szerez egy harmadik személy, vagy hogy társadalmilag nem megfelelő választ ad). A kutatás a személyes lekérdezés módszerét alkalmazta, majd a kognitív és racionális döntés elmélete segítségével magyarázta, miért nem válaszolnak az anyagiakkal kapcsolatos kérdésekre a megkérdezettek. A kognitív elmélet az egyén kognitív folyamataira koncentrál, jelen esetben a válasz interpretálása, lényegének megértése, a releváns információ kinyerése, az információ megítélése és az ezek függvényében történő válaszmegalkotás a cél. Vagyis a válasz megalkotása annak függvényében történik, hogy mi a társadalmilag elvárt viselkedés, és hogyan tud érvényesülni az énbemutatás. Schräpler az érzékeny kérdés és a társadalmilag elvárt viselkedés fogalmát a racionális döntésemélet által kívánja megragadni. A döntési szituáció a kérdezőbiztos és a kérdezett közötti interakcióban keletkezik. A szituációban a válaszadó „kiválasztja” azt a válaszlehetőséget, amelyik számára a legkedvezőbb. A válaszlehetőséget a racionális döntés elmélete értelmében a válaszadó úgy választja meg, hogy társadalmi elfogadottságot érjen el, és hogy elkerülje az elutasítást; vagyis az egyén a válaszadási szituációban egy döntést hoz arról, milyen mértékben kooperáljon, hogy a saját hasznát maximalizálja és a saját költségeit

csökkentse. A válaszadó kooperációs hajlandósága egy kontinuumon helyezhető el, melynek 5 lehetséges kimenetele van: (1) a válaszadó teljes mértékben részt vesz a kérdőíves kutatásban; (2) a válaszadó részt vesz és őszintén válaszol az anyagiakkal kapcsolatos kérdésre; (3) a válaszadó részt vesz, de hazudik a kérdezőbiztosnak, olyan tényeket közöl, melyek társadalmilag elfogadhatóbbak; (4) a válaszadó részt vesz a kutatásban, de bizonyos kérdésekre nem válaszol; (5) a válaszadó nem vesz részt a kutatásban. Mivel a harmadik esetet nem tudták vizsgálni, ezért az 1-es, 2-es, 4-es és 5-ös szituációkat vizsgálták. A modell alapján a válaszadó azért dönt úgy, hogy részt vesz a kutatásban vagy válaszol a kérdésre, mert a kutatás vagy a kérdés egy magasabb célt szolgál, mert általa támogathat egy tudományos vagy közszereplőt, vagy mert az szórakoztatja őt. A válaszadó dönthet úgy, hogy nem működik együtt, mert a téma túl kényes, mert nem érdekli, esetleg tart attól, hogy egy harmadik fél jut az adatai birtokába, illetve, hogy társadalmilag nem elfogadott választ ad, vagy hogy beavatkoznak a magánéletébe.

Schräpler egyik fontos megállapítása, hogy a bizalomépítést követően a válaszadónak egyre kevésbé volt okuk feltételezni, hogy az adataik hozzáférhetőkké válnak egy harmadik fél számára. Ennek megfelelően azt feltételezi, hogy a kérdezőbiztos és a válaszadó közötti kapcsolat fontos lehet ebben a vonatkozásban. Tapasztalatai alapján válaszadási hullámok során nőtt a válaszadási hajlandóság az anyagi jellegű kérdésekre. Ennek alapján elmondható, hogy a társadalmi elfogadottság kérdése két aspektust vet fel: egyrészt a válaszadó törekszik a kérdezőbiztos jóváhagyására, másrészt a válaszadó képes a válaszait akár eltorzítani is ahhoz, hogy a társadalmilag elvárt választ adja. Schräpler további tapasztalata az volt, hogy a kevesebbet fizető foglalkozási kategóriák képviselői kevésbé válaszoltak a kérdésekre (Schräpler 2004).

A BESPO- (*Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus*) projekt

2013–14-ben a TÁRKI és a Budapesti Corvinus Egyetem (BCE) közös pilot kutatást végzett, amely az omnibusz kutatások kétfajta, azaz standard és rugalmas módon történő lekérdezését hasonlította össze. A TÁRKI OMNIBUSZ nagymintás (~1000 fős) kutatással párhuzamosan, pilot jelleggel, rugalmas kérdőíves módszerrel készült adatfelvétel, öt egymást követő hullámban egy kis elemszámú (~100 fős) almintán. Az almintá praktikusán két megyében került lekérdezésre, azonos mintavételi eljárással, ugyanazon kérdezőbiztosok bevonásával. A TÁRKI OMNIBUSZ a felnőtt lakosságra országosan reprezentatív, többlépcsős, arányosan rétegzett kiválasztással készült valószínűségi véletlen mintavétellel készítette elő az adatfelvételt, mely papíralapú volt, kérdezőbiztosok segítségével. A pilot alapján két tanulmány jelent már meg (Bodor-Eranus-Letenyei-Nagy 2013 és Hoffer-Horzsá-Letenyei 2017).

Jelen elemzés alapját a 2014 februárjában lekérdezett (ötödik) hullám képezi. Az ötödik hullám országos (standard) kérdőívének összesített mintaelemszáma $n=1007$ volt. Ezen belül $n=107$ fős almintá került standard módon lekérdezésre Bács-Kis-

kun és Hajdú-Bihar megyékben, ahol egy héttel később ugyanazon kérdezőbiztosok ugyanazon mintavételi eljárással, de immár rugalmaskérdőív-módszerrel kérdezték le a kérdőívet. A rugalmas és a standard alminták belső megoszlása életkor, nem és iskolai végzettség tekintetében nem tér el lényegesen egymástól (lásd függelék).

A pilot lekérdezésben részt vevő instruktorok (azaz lekérdezősszervezők) és kérdezőbiztosok külön képzésben vettek részt, ahol elmagyaráztuk nekik a rugalmas kérdőívezés célkitűzését, a terepen elhangzó információ gyűjtését, és hogy ezt majd be akarjuk vonni az elemzésbe. A kérdezőbiztosok a képzésen való részvételért szimbolikus értékű díjazásban részesültek. Egy-egy megyéből 6-7 kérdezőbiztos és egy instruktor vett részt a munkamegbeszélésen, az öt hullám során összesen négy megyének a kérdezőbiztosaival ismerkedtünk meg személyesen. A képzés során a kérdezőbiztosok azt az utasítást kapták, hogy az adatfelvételkor elhangzott – bármilyen – kiegészítéseket (a kérdezőbiztos vagy a válaszadó részéről) jegyezzék le tollal a papíralapú kérdőívre.

Kérdés lehet az olvasó számára, hogy ha megengedjük a kérdezőbiztosnak, hogy eltérjen a standard kérdezéstől, akkor vajon nem lesz-e még jelentősebb – és kevésbé kontrollált – a kérdezőbiztosi hatás (*interviewer-effect*), hiszen mindenki másképp használja fel a szabadságát. Mi épp ellenkezőleg gondoljuk: az a vélelmünk, hogy ha nem gyakorlunk kontrollt a kérdezőbiztos felett, akkor semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy mi hangzik el a terepen. Éppen ezért a válaszok lejegyzetelése mellett éppen olyan fontos a kérdezőbiztos kérdésének lejegyzetelése is, abban az esetben, amikor a kérdés eltér a kérdőíven szereplő kérdéstől (vagyis a kérdés magyarázatra szorult). A kérdőíves szituációban elhangzottakat akkor is fontosnak tartjuk lejegyezni (és ezzel kontroll alatt tartani a kérdezőbiztost) ha standard kérdőívezést végzünk. Amennyiben megvannak a kérdőívhez kapcsolódó kiegészítő információk (kommentek), akkor kutatói döntéskörbe tartozik bevonni a plusz információkat az elemzésbe, vagy figyelmen kívül hagyni.

Fontos tapasztalat volt, hogy a sokéves standard kérdőíves adatfelvételeken edződött kérdezőbiztosok nem változtattak kérdezőbiztosi gyakorlatukon. Az öt hullám során feljegyzett kommentek között csak elvétve van olyan, amely a kérdezőbiztos kérdésmagyarázását tükrözné (erre nem is bízattuk őket). A válaszadók kiegészítéseit azonban az öt hullám során összesen több száz feljegyzés örökítette meg. Ezen feljegyzések egy részével foglalkozik cikkünk.

A legtöbb kérdőív – így a TÁRKI OMNIBUSZ jövedelemre vonatkozó kérdései is – igyekszik hivatalosnak, tárgyilagosnak tűnni. A válaszok azonban nem mindig tudnak tárgyilagosak maradni, mert a válaszadáshoz egyfajta empátia szükséges a válaszadó részéről (vajon mire gondolhat az, aki a kérdést megfogalmazta?), illetve sokszor neki magának kell kitalálnia a kalkuláció módját (a háztartás jövedelme: nagymamával vagy anélkül stb.).

Az alábbi táblázat azt mutatja, hogy az OMNIBUSZ jövedelemre vonatkozó kérdései közül melyekre hány komment érkezett a rugalmas kérdezés során:

1. táblázat: A tanulmányban vizsgált kérdésekre adott kommentek száma rugalmas kérdőív esetén

Kérdés	Kommentek száma
Mennyi a havi nettó, adózás utáni összes jövedelme?	22
Melyik jövedelemkategóriába tartozik?	4
Mennyi a háztartás nettó havi összjövedelme?	7
Melyik jövedelemkategóriába tartozik a háztartás?	4
Hogy érzi, Önök anyagilag... (Nélkülözések között élnek stb.)	22
Hogyan változott az Ön anyagi helyzete az elmúlt négy év során?	22
Megítélése szerint az Ön jelenlegi anyagi helyzete:	19
Milyen lesz az Ön anyagi helyzete egy év múlva?	26
Közüzemi díj. Előfordult az elmúlt évben, hogy pénzhiány miatt nem tudták befizetni?	19
Lakáshitel-törlesztés. Előfordult az elmúlt évben, hogy pénzhiány miatt nem tudták befizetni?	4

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas alminta, $n=107$

A továbbiakban azon kérdések érvényességi problémáival foglalkozunk, ahol „sok a szöveg”, azaz 20% körüli komment érkezett be a rugalmas kérdőívezés során. A válaszadók visszakérdezéseinek, magyarázatainak (a mi zsargonunkban: kommentek) gyakorisága szerintünk olyan tünet, ami a válaszadók bizonytalanságát tükrözi. Minél több a komment, annál több a bizonytalanság, vagy mert nem sikerült megérteni a kérdésszerkesztő szándékát, vagy pedig úgy érzik a válaszadók, hogy ők nem illenek bele a kérdés kategóriába. 20% komment akár 20% féleértelmezett választ is jelenthet! (Később visszatérünk arra, hogy meglátásunk szerint egyes kérdések kapcsán mekkora lehetett a félreértések aránya.)

Anyagi helyzet a válaszokban

Havi nettó, adózás utáni összes jövedelem

A válaszadók átlagjövedelme országosan 87 000 Ft volt. Abban a két megyében, ahol a pilot kísérletet folytattuk, standard kérdőívezéssel 77 707 Ft, rugalmas kérdőívezéssel pedig 71 985 Ft volt ez az összeg, tehát (várakozásainknak megfelelően) a jövedelmek Dél-kelet-Magyarországon elmaradtak az országos átlagtól. A kis mintaelemszám (107-107 fő) miatt a megállapítások inkább illusztratívák, mintsem robusztusak.

A havi nettó, adózás utáni jövedelemre vonatkozó kérdésre a nagymintán belül 522 érvényes válasz érkezett, vagyis a megkérdezettek 52%-a válaszolt erre a kérdésre. A rugalmasan lekérdezett almintán belül az erre a kérdésre adott érvényes válaszok aránya 71% volt. A magasabb válaszadási arányt részben magyarázza, hogy míg a standard kérdőívek esetében a kérdezőbiztos nem oldotta fel a kérdésre adott válaszokkal kapcsolatos bizonytalanságot, a rugalmas kérdőívek esetében a válaszadó kifejtethette bizonytalanságát, ezzel is segítve magát a válaszadást.

Míg a kérdőív tervezői arra számítottak, hogy erre a kérdésre a válaszadók konkrét számmal tudnak majd válaszolni (pl. 150 000 Ft vagy 198 000 Ft), valójában sok válaszadó spontán módon megosztotta a kérdezőbiztossal a kérdéssel (saját jövedelmével) kapcsolatos aggodalmait, kérdéseit. A rugalmaskérdőív-technika alkalmazása során a kérdezőbiztosok ezeket feljegyezték, és mi be tudtuk vonni az elemzésbe. Néhány példa a kommentekre (kiegészítésekre):

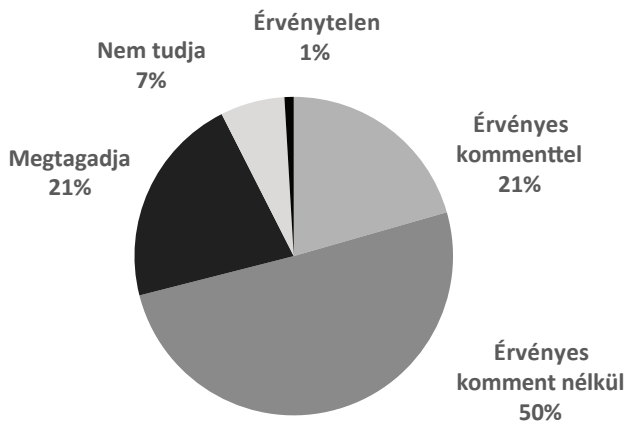
- A gyes beleszámít?
- Nyugdíjjal együtt?
- A beosztásomhoz képest kevés, és ebben benne van a családi adókedvezmény is.
- A gyerektartásról nem nyilatkozik.

Volt olyan is, hogy a konkrét összeg kiszámítását a válaszadók kvázi rábízták a kérdezőbiztosra:

- Hatórás minimálbér plusz családi pótlék.

1. ábra: Összességében a válaszadók kb. egyötöde tartotta fontosnak, hogy a pusztán számon kívül valamilyen információt is megosszon a kérdezőbiztossal:

Mennyi az Ön havi nettó, adózás utáni jövedelme?

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas almintá, $n=107$

A rugalmas kérdőívre a vizsgált két megyében a 107-ből 22-en adtak valamilyen szóbeli kiegészítést a válaszuk mellé. Mivel a rugalmas kérdőívezés fő alapelve az, hogy minden, ami a terepen elhangzik, kerüljön lejegyzésre, ezért ezeket a kommenteket ismerjük. (Szemben pl. a standard országos omnibusz kutatásokkal, ahol nem tudjuk,

mi hangzott el.) Milyen következtetéseket lehet levonni ezekből a spontán módon előtörő kiegészítésekből, kommentekből?

A rögzített válaszok alapján elmondható, hogy az emberek megkülönböztetik a saját fizetésüket az állami juttatásoktól. Ilyen a rokkantnyugdíj, a munkanélküli-segély, de a családi adókedvezmény is lehet külön kezelt kategória, melyről a válaszadó úgy gondolkodik, hogy el kell különítenie a jövedelmétől.

A kérdés érvényességére vonatkozó információ, hogy a válaszadó másodmagával él a bevallott jövedelemből, ha visszakérdez, hogy a nyugdíjával együtt számolják-e a jövedelmét? Többször előfordult, hogy a válaszadó, bár mondott egy összeget a kérdezőbiztosnak, mégsem volt abban biztos, hogy a válasza jó-e.

A jövedelemről alkotott eltérő percepciók nem ismeretlenek a gazdaságszociológiai és -antropológiai irodalomban. Viviana Zelizer (1989) például (Polányi, Douglas és mások nyomán) bevezeti a házi (*domestic*) pénz fogalmát, ahol a házi pénz funkciójában, de részben forrását tekintve is, elkülönül a valóditól. Talán hasonló vélelem húzódik meg a rugalmas kérdőíves válaszok bizonytalansága mögött is: jövedelem, azaz fizetés az, amit a munkánkért kapunk, a többi pedig talán nem is igazi jövedelem.

Anyagi helyzet az elmúlt négy év során

2. táblázat: Az elmúlt négy év anyagi helyzetére vonatkozó kérdésre adott válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Hogyan változott az Ön anyagi helyzete az elmúlt négy év során?	Rugalmas kérdés során adott válaszok száma		Standard kérdés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Sokkal rosszabb, mint volt	13	12%	20	19%
Valamivel rosszabb, mint volt	37	35%	29	27%
Ugyanolyan	35	33%	28	26%
Valamivel jobb, mint volt	20	19%	28	26%
Sokkal jobb, mint volt	1	1%	2	2%
Összes válasz	106	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas almintá: n=107, N/A=1. Standard almintá: n=107, N/A=0. Chi-négyzet = 4,894, df = 4, Sig. = 0,298

A rugalmas kérdőív esetében 22 komment született (azaz a spontán felszínre törő szóbeli kiegészítés, amelyeket a kérdezőbiztos lejegyez), ebből 7 komment javuló anyagi helyzethez, 12 a romlóhoz kapcsolódik, 3 pedig a neutrális (ugyanolyan) válaszhoz.

A kommentekből kitűnik, hogy bár a kérdés egyértelműen a megkérdezettre vonatkozik, sok válaszadó fejében összefonódik a saját és az ország sorsa. Például a ja-

vuló anyagi helyzetet vallóknál: „A Fidesz jobb, mint Gyurcsány volt”; „a minimálbér-emelés miatt nekem is emeltek”. Romló anyagi helyzetnél: „minden drágul”, „emelték a nyugdíjakat, de az árakat még jobban”. Ugyanolyan anyagi helyzetnél: „nincs változás, csak mások kormányoznak”.

Érdekes módon megjelent egy olyan motívum, hogy az elhúzódó válság hatására egyes válaszadók elfogadják romló anyagi helyzetüket: „...elvonások voltak, hogy talpon maradjon a cég”.

Az anyagi helyzet szubjektív percepciói

3. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív percepcióra vonatkozó kérdésre adott válasz rugalmas és standard kérdőív esetében

Hogy érzi, Önök anyagilag...	Rugalmas kérdés során adott válaszok száma		Standard kérdés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Nélkülöznek	4	4%	4	4%
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	15	14%	22	21%
Éppen hogy kijönnek a havi jövedelmükből	59	55%	41	38%
Beosztással jól kijönnek	26	24%	37	35%
Gondok nélkül élnek	3	3%	2	2%
Nem tudja	0	0%	1	1%
Összes válasz	107	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas és standard alminta, $n=107$
Chi-négyzet = 24,521, $df = 22$, Sig. = 0,321

A kutatás eredményei alapján első olvasatra azt mondhatnánk, hogy a válaszadók döntő többsége beosztással, olykor anyagi gondokkal küzdve, épphogy kijön a jövedelméből. (Kifejezetten szegénynek vagy gazdagnak jószerivel senki sem vallotta magát.) A rugalmas kérdőívezés annak feltárásában segít, hogy megtudjuk, mi lehet a közbülső három kategória jelentése, amely a válaszadók több mint 90%-át magába foglalja.

Az érvényességet javító 22 kommentből 13 a válaszadók sajátos kalkulációiba nyújtott betekintést: „Jól kijövünk, de azon az áron, hogy a gyógyszerert nem mindig tudjuk kiváltani”, „A számlákat mindig befizetjük, az az első”, „Inkább szerényebben élünk, de ne tartozzunk senkinek”. Ezek a kijelentések egy gazdaságantropológiai megfigyelést erősítenek meg. Zelizer (1989) már idézett tanulmánya a „pántlikázott

pénzek” (*special money*)⁴ gyakorlatáról ír az amerikai háztartásokban. Megfogalmazásában: „bár a pénz nagyon is alkalmas arra, hogy dolgokat, értékeket, sőt érzelmeket is pénzben kifejezhető egyenértékké alakítson, ám közben maga a pénz is megváltozik. A kulturális és társadalmi környezet rányomja a bélyegét a pénzhasználatra, beleértve az intézményesített ellenőrzés, megszorítások, a források és felhasználás szabályait és a pénz mennyiségét” (Zelizer 1989: 342).

Legszívesebben talán a következő komment fejezi ki a pántlikázott pénz tartalmát: „A számlákat kifizetjük, a többi magunkra költjük” – fogalmazott az egyik válaszadó. A „számlák” alatt természetesen ő is a közüzemi számlákat értette (víz-, villany-, gáz-számlák), és ezt nem tekinti fogyasztásnak – mintha azt nem magukra költenék. A számlák talán azért is jelentenek külön kategóriát a háztartás fogyasztásában, mert a nem fizetés egy másik, nemkívánatos kategóriát hoz be – az adósságot. A legtöbb komment hitellelles attitűdről árulkodik, amiben talán szerepet játszhattak korábbi közvetett vagy közvetlen tapasztalatok az adóssággal kapcsolatban, pl.: „Túl sokat nem tudunk költeni, de nem tartozunk senkinek.”

A „számlákon” és a „tartozáson” kívül egy további pántlikázottpénz-kategória a „gyógyszer”. Bár a gyógyszerek, főleg a rendszeresen kiváltandó szerek (pl. vérnyomáscsökkentő, cukorszint-szabályozó stb.) szintén elkülönülnek a háztartás kiadásain belül, bizonyos rugalmasságot kölcsönöz nekik, hogy a ki nem fizetésnek elsősorban egészségügyi kockázata van, de nem keletkeztet adósságot (szemben a számlákkal). „Nagyon sok a gyógyszerkiadás”, „Sokba kerül a gyógyszer, nem mindig tudom kiváltani”.

Egyetlen kommentben fordult csak elő egy újabb kategória: „Ha váratlan kiadás van, akkor már nem” – fogalmazott a válaszadó. Bár első ránézésre azt gondolnánk, hogy ez szinte tautologikus kijelentés, hiszen a beosztással élés kvázi kizárja a nagyobb, rendkívüli kiadásokat, valójában a beosztás egyik célja épp az, hogy a biztonságot jelentő tartalékokat ne éljük fel, a rendkívüli helyzetekre fel legyünk készülve. A kiegészítés tehát arra utal, hogy bár beosztással jól kijön a válaszadó a jövedelméből, de ez az állapot nagyon törekeny, és jelentős biztonsági kockázatot rejt magában.

A pénzpántlikázás gyakorlata nem csak kiadási, de bevételi oldalról is jelentkezik. A saját forrásokon kívül a válaszadónak néha egyéb forrásai is voltak, például: „Ha a gyerekem nem segítene, bajban lennék nagyon”. Ez a gondolat egyben visszacsatol a jövedelemmel kapcsolatos kérdéshez („Mennyi a havi nettó, adózás utáni jövedelme?”), amelynél szintén az derült ki, hogy különböző forrásból származó jövedelmeiket az emberek nem tartják egyenértékűnek, nem is feltétlenül tartják jövedelemnek és nem is feltétlenül vallják be (példánkban egy kérdezőbiztosnak).

A kérdés vizsgálata ráirányította a figyelmet a közüzemi számlák jelentőségére, ezért külön öröm, hogy a kérdőív szerkesztői is megfogalmaztak egy specifikusan erre vonatkozó kérdést:

4 Magyar fordításként azért használjuk a 'pántlikázott pénz' kifejezést, mert ez a Kádár-korszakból örökölt szókapcsolat beszédesen utal arra, amikor egy pénzösszeg csak egy konkrét célra használható fel (mintha egy konkrét pénzköteget át lenne kötve pántlikával, és arra ráírva, hogy mire szabad elkölteni).

Közüzemidíj-tartozás

4. táblázat: A közüzemidíj-tartozásra vonatkozó válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Közüzeti díj. Előfordult az elmúlt évben, hogy pénzühiány miatt nem tudták befizetni?	Rugalmas kérdezés során adott válaszok száma		Standard kérdezés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Igen	27	25%	28	26%
Nem	79	74%	77	72%
Nem tudja	1	1%	2	2%
Összes válasz	107	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas almintá: $n=107$, $N/A=2$. Standard almindta: $n=107$, $N/A=0$. Chi-négyszet = 2,917, $df = 5$, Sig. = 0,713

A közüzemi díjak befizetése egy egyszerű, eldöntendő kérdés (igen/nem), a múltra vonatkozó, tényszerű adatot kérdez. Nincs missing (hiányzó) érték, azaz a kérdésre (mindkét lekérdezéstípus esetében) mindenki válaszolt. Ennek ellenére 19 válaszadóból szakadt fel spontán kommentár a kérdéshez – ami nem csoda, hiszen rendkívül jelentős kérdésről van szó. Mint az előző kérdésre adott kommentek rámutattak, a számlák kifizetése a háztartás gazdálkodásában az adósságelkerülő stratégia sarokköve, ezért többnyire ez az első a kiadások között. A 19 komment többsége ezt a hagyományos, tartozáskerülő szemléletet erősíti meg verbálisan, pl. „Ez az első, inkább nem eszünk” és „Nem tartozunk senkinek”.

Néhány komment jelentősen hozzájárulhat a kérdés érvényességéhez: „Előfizetős villanyóránk van” – jelentette ki valaki, ezzel utalva rá, hogy inkább a kisebb rosszat választja (olykor áram nélkül maradhat), mint hogy adósságba csússzon. Másik kiegészítés: „Haladékot szoktunk kapni, így tudjuk kifizetni” – mondta valaki, tehát nem időben fizetett valamikor. Van, akinél a halasztott fizetés egyfajta stratégia lett: „Pár hét után fizetjük, általában kicsit csúszunk”, azaz megvárják az első néhány felszólítást, de még a komolyabb következmények (kamatterhek, pluszköltségek felszámolása) előtt kiegyenlítik a számlát, azaz az ő felfogásuk szerint nincs tartozásuk.

Az anyagi helyzete egy év múlva

5. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív megítélésére vonatkozó adott válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Milyen lesz az Ön anyagi helyzete egy év múlva?	Rugalmas kérdés során adott válaszok száma		Standard kérdés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Sokkal rosszabb, mint most	6	6%	4	4%
Valamivel rosszabb, mint most	17	16%	13	12%
Ugyanilyen	41	39%	50	47%
Valamivel jobb, mint most	31	30%	26	24%
Sokkal jobb, mint most	2	2%	3	3%
NT	8	8%	11	10%
Összes válasz	105	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas alminta: $n=107$, $N/A=2$. Standard alminta: $n=107$, $N/A=0$.

Több válaszadó érzi úgy, hogy kiszolgáltatott, nem tud tervezni: „Csak fél évre tervezek előre”, „Nem tervezek előre”. (Ennek ellenére válaszoltak a kérdésre.) Még jellemzőbb a válaszadókra, hogy előre tervezés helyett a vágyaikat, reményeiket fogalmazzák meg. A 107 lekérdezés során gyűjtött 26 kommentből 11 esetben ilyesfajta válaszokat kaptunk: „Bízunk”, „Bízom benne, hogy jobb lesz”, „Remélem, jobb lesz”, „Én már nem bízom benne” stb.

Felbukkant, hogy a válaszadók a saját sorsukat az országos eseményekhez kötik: „Ha több lesz a munkahely”, „A gazdaság fellendülésétől függ”, „Ha ez a kormány marad, akkor ugyanilyen lesz”, „Megsínyli a lakosság a választást” – hadd emlékeztessünk rá, hogy a lekérdezésre 2014 februárjában, az országgyűlési választások előtt két hónappal került sor.

A jelenlegi anyagi helyzet szubjektív megítélése

6. táblázat: Az anyagi helyzet szubjektív megítélése esetén adott válaszok száma rugalmas és standard kérdőív esetében

Megítélése szerint az Ön jelenlegi anyagi helyzete...	Rugalmas kérdés során adott válaszok száma		Standard kérdés során adott válaszok száma	
	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)	Válaszok száma (db)	Gyakoriság (%)
Nagyon rossz	9	8%	8	7%
Rossz	31	29%	24	22%
Nem is jó, nem is rossz	49	46%	59	55%
Jó	16	15%	15	14%
Nagyon jó	2	2%	1	1%
Összes válasz	107	100%	107	100%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas és standard alminta, $n=107$
Chi-négyzet = 2,241, $df = 4$, Sig. = 0,691

Mint az előbb tárgyalt kérdésnél, itt is gyakran előfordult, hogy a válaszadó leggyakrabban a saját és az ország helyzetéről alkotott véleményét, politikai nézettől függetlenül: „Javulni fog a gazdaság, mert már az Unió is elismerte”, „Egy kicsi javulást várok, mert már Orbán is megszédte magát”, „Neki az egykulcsos áfa jó” (ti. a megkérdezettnek, a kérdezőbiztos lejegyzése szerint).

A kommentek egyik tanulsága, hogy a válaszadók fontosnak tartják hangsúlyozni, ha önhibájukon kívül keresnek rosszul. Mintha a kérdezőbiztos egyfajta magasabb hatalom képviselője lenne, akinek számot kell adni a sikereinkről/kudarcainkról: „Egyedül nevelek két gyereket, egy fizetésből”, „A válás miatt rossz”, „Jó, de rosszabb, mint volt”.

Sokszor a válaszadók olyan kiegészítő információkkal szolgáltak, amelyeknek nem volt érdemi információtartalmuk, így azokat inkább panaszokként értékelhetjük: „Kevés a jövedelmünk”, „22 ezer forintból mit lehet?”, „Hárman megélünk belőle”, „Nem panaszkodom”.

A 4.2.–4.6. fejezetekben tárgyalt kérdések esetében teszteltük, hogy a két módszerrel kapott válaszok megoszlása megegyezik-e. A „Hogyan változott az Ön anyagi helyzete az elmúlt négy év során?” és a „Hogy érzi, Önök anyagilag...” kérdések esetében erősebb eltérés tapasztalható. Emlékeztetőül: az e két kérdésre adott kommentek száma a legmagasabb az általunk vett mintán: mindkét kérdés esetében 22-22 db kommentet rögzítettek a kérdezőbiztosok. Az is látható, hogy a rugalmas kérdőív esetében az alacsonyabb jövedelmű kategóriákban született több válasz a normál kérdőívhez képest. Az anyagi helyzet 72 esetben valamivel rosszabb vagy ugyanolyan volt rugalmas kérdőív esetében az 57 normál kérdőívhez képest. Az anyagi helyzet szubjektív percepciója alapján pedig 59 esetben éppen hogy kijönnek a havi jövedelemből a rugalmas kérdőívre adott válaszok alapján, szemben a normál kérdőív 41 esetével.

A kérdésekre adott válaszok eltérő aránya alapján megkérdőjelezendő, hogy vajon van-e összefüggés a kérdés típusa és a válaszadási hajlandóság között.

Kommentek feljegyzése és válaszadási hajlandóság

A BESPO-projekt keretében a kérdőíves lekérdezésben csak egy tényező változott (hogy standard vagy rugalmas volt-e a lekérdezés), a legtöbb paraméter azonos volt: a mintavétel módja, a határidők, még a kérdezőbiztosok személye is. Ennek ellenére azt tapasztaltuk, hogy a rugalmas kérdőívezés esetében lényegesen többen válaszoltak a kényesnek tekinthető kérdésekre, különösen a jövedelemre vonatkozóakra:

7. táblázat: Válaszadási hajlandóság a rugalmas, standard és országos kérdőívek esetében

	Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megyék Rugalmas kérdőív (n=107)		Hajdú-Bihar és Bács-Kiskun megyék Standard kérdőív (n=107)		Országos minta Standard kérdőív (n=1007)	
	Érvényes	Érvénytelen	Érvényes	Érvénytelen	Érvényes	Érvénytelen
Mennyi a havi nettó, adózás utáni összes jövedelme?	71,03%	28,97%	50,47%	49,53%	51,84%	48,16%
Melyik jövedelemkategóriába tartozik?	92,52%	7,48%	36,45%	63,55%	29,59%	70,41%
Mennyi a háztartás nettó havi összjövedelme?	37,38%	62,62%	32,71%	67,29%	31,48%	68,52%
Melyik jövedelemkategóriába tartozik a háztartás?	91,59%	8,41%	31,78%	68,22%	25,92%	74,08%

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám (2014. február)

A fenti táblázat azt mutatja, hogy milyen arányban kaptunk érvényes válaszokat a jövedelmet firtató kérdésekre a két különböző módszerrel (standard, illetve rugalmas kérdőívezés). Mivel a válaszmegtagadás terén lehetnek regionális eltérések, külön szerepeltettük az országos mintát, illetve annak két megyére vonatkozó almintáját (amely összevethető az ugyanabban a két megyében rugalmaskérdőív-módszerrel lekérdezett mintával).

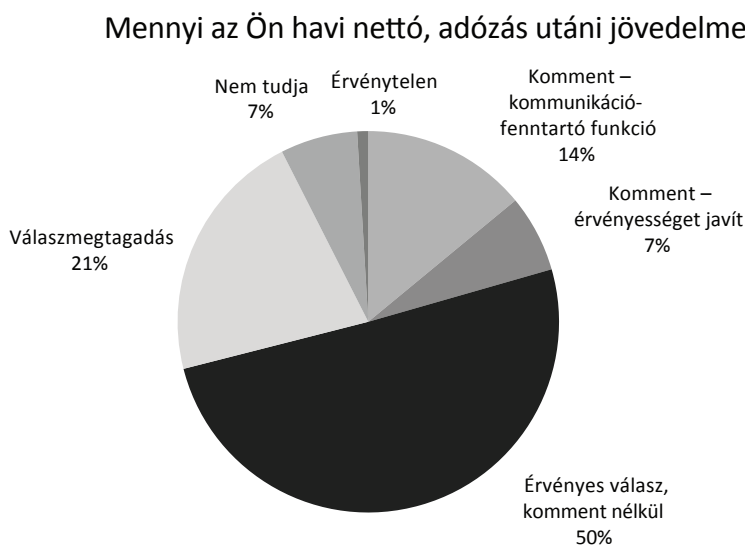
Összehasonlítva a standard lekérdezés érvényes válaszainak arányát az országos mintán, illetve az almintán belül, megállapíthatjuk: viszonylag kis különbségek mutatkoztak. 52-50 százalék válaszolt érvényesen arra, hogy „Mennyi a havi nettó, adózás utáni jövedelme?”, 30-36 százalék arra, hogy „Melyik jövedelemkategóriába tartozik?”, 31-33 százalék arra, hogy „Mennyi a háztartás havi nettó jövedelme?”, és 26-32 százalék arra, hogy „Melyik jövedelemkategóriába tartozik a háztartás?”.

A rugalmas almintán viszont a standard almintához képest jelentősen nagyobb arányban kaptunk válaszokat. Az első kérdés esetén 21, a második esetén 56, a harmadik esetén 4 és a negyedik kérdés esetén 60 százalékponttal több az érvényes válaszok aránya. Vagyis a BESPO-kísérletben többen válaszoltak rugalmas, mint standard módon a kérdésekre. Különösen az első kérdésre hívjuk fel a figyelmet, a válaszadók 71%-a válaszolt arra a kérdésre, hogy mennyi az Ön havi jövedelme. Ez egy ilyen szenzitív kérdés esetén kimagaslóan magas arálynak számít, és akkor is figyelemre méltó jel tud lenni a szociológus szakma számára, ha az alacsony mintaelemszám miatt az eredmények inkább illusztratívák, mintsem robusztusak.

Ennek fényében a kérdés tehát az, milyen tényezők okozhatták, hogy a rugalmas mintán nagyobb arányban válaszoljanak ugyanazokra a kérdésekre. Más kutatásokkal ellentétben ehhez a válaszadók kommentjei is rendelkezésünkre álltak. A rugalmas kérdezés során kialakult adatbázis felhasználása a kis esetszámú mintáknál egyéni kutatási döntések meghozatalát jelentette. Azt gondoljuk azonban, hogy ez a meg-

fontolás, azaz a kommentek szisztematikus gyűjtése és bevonása az elemzésbe, egy többbezes mintaelemszámú adatfelvételnél is megvalósítható, megfelelő számítógépes támogatással. Bár jelen cikkben egy hagyományos papíralapú személyes megkereséssel történő kérdőívezés tapasztalatáról számoltunk be, a QoD szoftver fejlesztései kapcsán az a tapasztalunk alakult ki, hogy online kérdőívezés során lényegesen egyszerűbb megvalósítani a rugalmas kérdőívezési gyakorlatot, mint a hagyományos papíralapú kérdőívezés során (www.elasticsurvey.org).

2. ábra: A kérdés megválaszolásához visszakanyarodtunk az adatbázishoz, újra értelmeztük a válaszadók kiegészítéseit (kommenteket) a „Mennyi az Ön havi nettó, adózás utáni jövedelme?” kérdésre:

Forrás: BESPO kutatási projekt, TÁRKI és BCE 2013–2014, 5. hullám. Rugalmas alminta, $n=107$

A rugalmas almintán a válaszok 29 százaléka volt hiányzó adat. Ebből 21 százalék volt válaszmegtagadás, 7 százalék a „nem tudom” és egy százalék az érvénytelen válasz. Ahol nem volt válasz, ott kommentek sem születtek (ez nem minden kérdés esetében volt így).

Az érvényesen válaszolók az alminta 71 százalékát teszik ki. Az érvényes válaszokat három csoportra osztottuk. Összesen 50 százaléknyi érvényesen válaszoló nem fűzött megjegyzést a kérdéshez, 21 százaléknyi pedig igen. Ennek a 21 százaléknak az egyharmada tett olyan kijelentést, amely ténylegesen javított a válaszok (és a kutatás) érvényességén. A maradék kétharmad pedig egyéb jellegű megjegyzést tett; a legtöbb komment panasznak tűnik: „Ennyiből éljen meg az ember!”, „30 év munkaviszony után ennyi, és a járulékot mindig megfizettem!”, stb.

A kommentek nagy része arra irányul, hogy a válaszadó rosszul él, holott sokat dolgozik. Ezek segíthetnek megvilágítani, hogy mások miért választják a nem válaszolást: ellentmondásba keveredtek, mert nem felelnek meg a saját magukkal szemben támasztott anyagi elvárásoknak. Összességében a fenti négy jövedelemkérdésnél felbukkanó kommentek felét soroltuk a „panasz” kategóriába. Hasonló volt a helyzet az anyagi körülmények megítélésénél (Megítélése szerint az Ön jelenlegi anyagi helyzete: Nagyon rossz, rossz, ...), ahol, mint ezt korábban leírtuk, szintén sok „panasz” jellegű üzenet fogalmazódott meg: „Kevés a jövedelmünk”, „22 ezer forintból mit lehet?”, stb.

A bevezető részben taglaltuk, milyen ösztönzőket és kutatási designokat alkalmaztak a különböző kutatások, hogy a nem válaszolás problémáját enyhítsék. Ezzel szemben mi kimondottan a válaszadó és a kérdezőbiztos közötti kapcsolatra, illetve a válaszadó azon döntésére koncentrálunk, hogy mégis inkább válaszol a kényes kérdésre.

Visszacsatolva ezeket Schräpler (2004) elméleti keretéhez, a „panasz” jellegű kiegészítések elősegítették a kérdezőbiztos és a válaszadó közötti bizalom és személyes kapcsolat kialakulását, ami megnövekedett válaszadási hajlandósághoz vezetett. Másrészt ezek a panaszok lehetővé tették a társadalmi elfogadottság növekedését is. Azok, akik keveset keresnek (és Schräplernél [2004] láttuk, hogy ők szégyellik leginkább a keresetüket), megindokolhatták helyzetüket, ezáltal szerezve társadalmi elfogadottságot. Szintén alátámasztja ezt a feltevést, hogy Schräpler (2004) szerint a személyes lekérdezés esetében a legnagyobb a válaszadás a többi kérdőíves módszerrel szemben. A válaszadó nem egy esetben fejtette ki, hogy csupán ennyit keres, pedig műtőket takarít, pedig becsületesen fizeti a tb-t, vagy éppen 34 év munkaviszonya van.

A kérdőíves vizsgálatokat ma Magyarországon sokszor a következő sablonmondatokkal vezetik be: „A válaszadás névtelen és önkéntes! Az adatokat csak összesített formában használjuk fel!” Talán ezek a mondatok is segítenek olykor megteremteni a bizalmi viszonyt. A rugalmas kérdőívezés azonban egy kicsit más üzenetet hordoz: azáltal, hogy a kérdezőbiztos lejegyzi, rögzíti a válaszadó véleményét, azt közvetíti (bár nem jelenti ki): itt most fontos az Ön véleménye! Kérem, mondja el, amit gondol!

Következtetések

A kérdőíves módszer számos kihívás előtt áll: rendkívül lecsökkent a válaszadási hajlandóság, miközben a kutatási források jelentős része más területekre csoportosult át, pl. a nagy adatbázisok (big data) elemzésén alapuló módszerek felé. A kérdőíves felméréseket és azok adatkezelését ért kritikák is egyre nagyobb teret nyernek. A kutatók egyre gyakrabban szembesülnek kinkeserves adatgyűjtéssel a nemválaszolás miatt.

A rugalmas kérdőívezés a kérdőíves módszer megújítását szorgalmazza, a kulturális antropológiából ismert terepmunka-módszertan egyes elemeinek átvételével. Felhatalmazzuk a kérdezőbiztost, hogy a helyben érvényes nyelvezettel – de kontrollált módon – tegye fel a kérdést, azaz rögzítse a standard szövegtől való eltérést. Ugyancsak feljegyezzük a válaszadó kiegészítő információit is a szűk értelemben vett válaszon kívül.

Nincs akadály, hogy a kérdezőbiztos és a válaszadó között kölcsönös kommunikáció alakuljon ki, viszont elvárás, hogy minden rögzítésre kerüljön, ami a terepen elhangzik. A kérdőív így jobban hasonlít egy hétköznapi kommunikációs szituációhoz, amitől a válaszok érvényességének javulását remélhetjük. A standard szövegtől való eltérés rögzítésre kerül, ezt az információt a kutató bevonhatja az elemzésbe.

2014-ben a TÁRKI támogatásának köszönhetően lehetőségünk nyílt a rugalmas kérdőívezés tesztelésére a havi rendszeres OMNIBUSZ kérdőívek öt hullámán, egy kis elemszámú almintán. Ez volt a BESPO- (*Budapest Elastic Survey Pilot Omnibus*) kutatássorozat. A kutatási eredmények alapján az olyan szenzitív kérdések esetében, mint a megkérdezett anyagi helyzete, a kommunikáció javítása azért segített, mert a pilot kutatás napfényre hozta a többszörösen összetett jövedelmi forrásokat, a bevételekkel kapcsolatos megfontolásokat, illetve a megcímkezett költési tényezőket is. Míg a standard esetben csak a kérdésre adott választ ismertük meg (pl. egy összeg, a havi nettó jövedelem), addig a rugalmas kérdőív esetében gyakran felszínre került a kalkuláció módja is (pl. a gyes beleszámít-e, csak a bérjellegű jövedelem számít-e, stb.). A jövedelem kalkulációja sokszor nem egyértelmű a válaszadó számára. Ha felmerül egy előre nem látott kérdés (pl. családi pótlékkal vagy anélkül kell-e számolni a jövedelmet?), akkor a rugalmas kérdőív esetében megtudtuk, hogy a probléma felmerült, és azt is, hogy a kérdezőbiztos instrukciói szerint milyen kalkuláció alapján kaptunk választ az adott kérdésre. Ez alapján kalkulálni tudunk a reális jövedelem mértékére. Standard kérdőív esetében megtudjuk a számot, de azt nem, hogy (példánkban) családi pótlékkal vagy anélkül számolva. Az egyik esetben tudjuk, hogy mennyi, a másik esetben azt is, hogy mi mennyi.

Egy másik, nem várt eredménye is lett a BESPO-kísérletnek: a szenzitív kérdések esetében javult a válaszadási hajlandóság a standard kérdőívekhez képest. Ennek magyarázatát a kommunikációs szituáció fenntartásában találtuk. Úgy véljük, hogy a jövedelmi kérdések esetében sokszor nem csak azért alacsony a válaszadási hajlandóság, mert a kérdések szenzitívek, hanem két másik okból is. Az egyik, hogy a válasz nem áll szinkronban a válaszadó önképével, és ezen segít, ha a kérdezőbiztos lejegyzeteli a kiegészítéseket, ezzel mintegy figyelmet szentelve a válaszadónak. A másik, amikor a jövedelem kalkulációja során a válaszadó valami szakmai támogatást várna (előbbi példánkban: a családi pótlék beleszámít-e a jövedelembe?), a standard kérdőív nem tudja nyújtani a szükséges támogatást, ezért a válaszadó inkább nem válaszol. A rugalmas kérdőívezés során a válaszadó ad valamiféle választ, amely ugyan nem standard, viszont van visszajelzésünk a standardtól való eltérésre, amelyet bevonhatunk az elemzésbe.

Összefoglalva, a kvalitatív irányba terelt kérdőíves adatfelvétel jó módszernek tűnhet a válaszadási hajlandóság növelésére, ugyanakkor – a visszacsatolt kommenteknek köszönhetően – a kérdőív minőségének javítására is. Kétségtelen, hogy a módszernek nem csak előnyei, de egyebek között kockázatai és többletköltségei is vannak, ezek bemutatása azonban túlmutat jelen tanulmány keretein.

Abstract: Monthly income is a rather sensitive issue. BESPO project of Corvinus University of Budapest and TÁRKI intended to find out if the number and validity of responses given to sensitive questions such as income can be increased. Based on our experience with *elastic survey* (which is a non-standard questionnaire, based on anthropological fieldwork experiences) the bilateral communication during the survey situation has a positive effect on the validity of answers to sensitive questions and also to the number of responses given to them.

Keywords: nonresponse, income, elastic survey

Irodalom

- Beatty, P. (1995): Understanding the standardized/non-standardized interviewing controversy. *Journal of Official Statistics*, 11(2): 147–147.
- Billiet, J. – Philippens, M. – Fitzgerald, R. – Stoop, I. (2007): Estimation of response bias in the European Social Survey: Using information from reluctant respondents in round one. *Journal of Official Statistics*, 23(2): 135–162.
- Bodor-Eranus, E. – Letenyei, L. – Nagy, G. D. (2013): Elastic survey and its first applications in Romania and Hungary. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Sociologia*, 58(1): 129–147.
- Brick, J. M. – Williams, D. (2013): Explaining rising nonresponse rates in cross-sectional surveys. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 36–59.
- Campanelli, P. – Sturgis, P. – Purdon, S. (1997): *Can you Hear Me Knocking: An Investigation into the Impact of Interviewers on Survey Response Rates*. London: S. C. P. R.
- Costner, H. L. (1971): *Sociological Methodology*. San Francisco: Jossey-Bass.
- De Heer, W. – De Leeuw, E. D. – van der Zouwen, J. (1999): Methodological Issues in Survey Research: a Historical Review. *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 64: 25–48.
- Dillman, D. A. – Eltinge, J. L. – Groves, R. M. – Little, R. J. (2002): Survey nonresponse in design, data collection, and analysis. In Groves, R. M. – Dillman, D. A. – Eltinge, J. L. – Little, R. J. A. (eds.): *Survey Nonresponse*. New York: Wiley, 3–26.
- Éltető Ö. – Marton Á. (1995): A mintanagyság és a megíúsulások kapcsolata a reprezentatív felvételekben. *Statisztikai Szemle*, 73(10): 789–798.
- Global Market Research (2008): ESOMAR industry report.
- Global Market Research (2011): ESOMAR industry report.
- Groves, R. M. – Cialdini, R. B. – Couper, M. P. (1992): Understanding the decision to participate in a survey. *Public Opinion Quarterly*, 56(4): 475–495.
- Groves, R. M. – Couper, M. P. (1998): *Nonresponse in household Interview Surveys*. New York: John Wiley & Sons.
- György E. (2004): A nemválaszolás elemzése a munkaerő-felvételben. *Statisztikai Szemle*, 82(8): 747–772.

- Havasi É. (1997): Válaszmegtagadó háztartások. *Statisztikai Szemle*, 75(10): 831–843.
- Hoffer Á. – Horzsa G. – Letenyei L. (2017): Értelmezési problémák egy mai magyar politikai kérdőívezés kapcsán, rugalmas kérdőívvel: Apolitikus módszertani írás. *Vezetéstudomány*, 48(12): 3–13.
- Hox, J. – de Leeuw, E. D. – Couper, M. – Groves, R. – De Heer, W. – Kuusela, V. (et al.) (2002): The influence of interviewers' attitude and behavior on household survey nonresponse: An international comparison. In Groves, R. M. – Dillman, D. A. – Eltinge, J. L. – Little, R. J. A. (eds.): *Survey Nonresponse*. New York: Wiley, 103–120.
- Hox, J. – De Leeuw, E. D. – Snijders, G. (2003): Nonresponse in surveys: Determining the research agenda for the future. *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 79(1): 47–59.
- Hox, J. – De Leeuw, E. – Vorst, H. (1995): Survey participation as reasoned action; a behavioral paradigm for survey nonresponse? *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, 48(1): 52–67.
- Keszthelyiné R. M. (2006). A lakossági jövedelmek mérésének megbízhatóbb módszere. *Statisztikai Szemle*, 84(5–6): 518–551.
- Kish, L. (1965): *Survey Sampling*. New York: Wiley.
- Kish, L. (2004). *Statistical Design for Research*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Koch, A. – Porst, R. (1998): Nonresponse in Survey Research: Proceedings of the Eighth International Workshop on Household Survey Nonresponse, 24–26 September 1997. [Mannheim]: Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen (ZUMA)
- Letenyei, L. (2004): *Településkutatás I–II*. Budapest: Ráció.
- Letenyei L. – Nagy G. D. (2007): Rugalmas kérdőív. A standard kérdőív kritikái és javaslat a kérdőíves adatgyűjtés terepközei alkalmazásai. *Szociológiai Szemle*, 1–2: 29–46.
- Letenyei L. – Rácz A. (2011): Mintavétel terepmunka közben. In Kurucz E. (szerk.): *Roma kutatások, 2010. Élethelyzetek a társadalom peremén*. Budapest: Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet.
- Massey, D. S. – Tourangeau, R. (2013): Where do we go from here? Nonresponse and social measurement. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 222–236.
- Morton-Williams, J. (1993): *Interviewer Approaches*. Aldershot: Dartmouth Publishing Company Limited.
- Peytchev, A. (2013): Consequences of survey nonresponse. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 88–111.
- Pillók P. (2010): Az elhanyagolt tényező, avagy nem mintavételi hibák a kérdőíves adatfelvételekben. PhD-disszertáció, Budapest: ELTE TáTK, Szociológia Doktori Iskola.
- Rosen, J. – Murphy, J. – Peytchev, A. – Riley, S. – Lindblad, M. (2010): The Effects of Differential Interviewer Incentives on a Field Data Collection Effort. *Field Methods* 23(1): 24–36.

- Särndal, C.-E. (2007): The calibration approach in survey theory and practice. *Survey Methodology*, 33(2): 99–119.
- Särndal, C.-E. – Lundström, S. (2008): Assessing auxiliary vectors for control of nonresponse bias in the calibration estimator. *Journal of Official Statistics*, 24(2): 167–191.
- Schräpler, J.-P. (2004): Respondent behavior in panel studies a case study for income nonresponse by means of the German Socio-Economic Panel (SOEP). *Sociological Methods & Research*, 33(1): 118–156.
- Szilágyi R. (2011): Mintavételen alapuló becslések hibáinak kezelése, különös tekintettel a nemválaszolás okozta problémákra. PhD-disszertáció. Miskolc: Vállalkozásmélet és Gyakorlat Doktori Iskola, Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar.
- Singer, E. – Gebler, N. – Raghunathan, T. – Van Hoewyk, J. – McGonagle, K. (1999): The effect of incentives on response rates in face-to-face, telephone, and mixed mode surveys: Results of a meta-analysis. *Journal of Official Statistics*, 15(2): 217–230.
- Singer, E. – Ye, C. (2013): The use and effects of incentives in surveys. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 645(1): 112–141.
- Snijders, G. – Hox, J. – De Leeuw, E. D. (1999): Interviewers' tactics for fighting survey nonresponse. *Journal of Official Statistics*, 15: 185–198.
- Taylor, S. J. – Bogdan, R. (1984): Introduction to Qualitative Research Methods: The Search for Meaning. New York: John Wiley & Sons.
- Zelizer, V. A. R. (1997): *The Social Meaning of Money*. Princeton: Princeton University Press.

Függelék

A 107 fős, rugalmas kérdőívezéssel készített és ugyanazon mintavételi eljárással készült 107 fős standard, TÁRKI OMNIBUSZ adatfelvétel alpmegoszlásainak összehasonlítása a szóban forgó két megyében (Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar):

	Válaszadók megoszlása nem szerint	
	Férfiak száma	Nők száma
Rugalmas alminta (n=107)	52	55
Standard minta (n=107)	46	61

Pearson khi-négyzet-teszt	A kérdezett neve
Khi-square	0,678
df	1
Sig.	0,410

	A válaszadók megoszlása korcsoportok szerint				
	18–29 évesek	30–39 évesek	40–49 évesek	50–59 évesek	60– évesek
Rugalmas alminta (n=107)	15	20	25	30	17
Standard minta (n=107)	11	20	16	29	31

Pearson khi-négyzet-teszt	A kérdezett kora
Chi-square	6,691
df	4
Sig.	0,153

	Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?								
	Keve- sebb mint 8 általános	8 általá- nos	Szak- munkás- képző, szak- képzés érettségi nélkül	Szak- közép- iskolai érettsé- gi, szak- képzést követő érettségi	Gimná- ziumi érettségi	Érett- ségit követő, felsőfok- ra nem akkre- ditált szakkép- zés	Akkre- ditált felsőfo- kú szak- képzés; felsőfo- kú tech- nikum	Főiskola	Egyetem
Rugal- mas alminta	1	31	38	16	9	3	1	6	2
Standard minta	3	26	36	19	14	0	0	7	2

Pearson khi-négyzet-teszt	Mi az Ön legmagasabb iskolai végzettsége?
Chi-square	6,914
df	8
Sig.	0,546